

ПЛЕНУМ ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ ПОСТАНОВА

30.03.2007 № 3

Про практику застосування судами
законодавства при розгляді справ
про усиновлення і про позбавлення
та поновлення батьківських прав

З метою забезпечення однакового та правильного застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав Пленум Верховного Суду України ПОСТАНОВЛЯЄ дати судам такі роз'яснення:

1. При розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав необхідно виходити з положень Конституції України і додержувати норм Сімейного кодексу України (далі — СК), Цивільного кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК); законів України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III “Про охорону дитинства” та від 23 червня 2005 р. № 2709-IV “Про міжнародне приватне право”; Конвенції про права дитини, прийнятої 44-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1989 р. (набрала чинності для України 27 вересня 1991 р.), Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах (між країнами СНД) від 22 січня 1993 р. (набрала чинності для України 14 квітня 1995 р.) і Протоколу до неї 1997 р. (набрал чинності для України 17 вересня 1999 р.); Порядку ведення обліку дітей, які можуть бути усиновлені, осіб, які бажають усиновити дитину, та здійснення нагляду за дотриманням прав дітей після усиновлення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2003 р. № 1377, Положення про Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 2006 р. № 367 ; інших нормативно-правових актів України з питань захисту прав дитини, усиновлення, опіки і піклування.

2. Умови усиновлення слід розуміти як установлені сімейним законодавством України вимоги, додержання яких є обов'язковим під час здійснення зазначеного юридичного акта. Виходячи з цього та враховуючи специфіку справ про усиновлення, суди при прийнятті заяв повинні перевіряти відповідність форми та змісту такого документа як вимогам, визначеним у ст. 252 ЦПК, так і вимогам, що впливають із глави 18 “Усиновлення” СК, а саме: чи наведено в заяві відомості про усиновителів, про дитину, яку бажають усиновити, про її батьків, братів та сестер; чи викладено мотиви, з яких особа хоче усиновити дитину; чи сформульовано прохання про внесення відповідних змін до актового запису про народження останньої. У разі недотримання зазначених вимог настають наслідки, передбачені ст. 121 ЦПК.

3. У зв'язку із включенням у СК правових норм про усиновлення повнолітньої особи необхідно брати до уваги, що така особа може бути усиновлена лише у виняткових випадках, зокрема якщо вона є сиротою або була позбавлена батьківського піклування до досягнення повноліття. Враховуючи винятковий характер права на усиновлення повнолітньої особи, суди мають установлювати при розгляді справ цієї категорії додаткові обставини, зокрема необхідність усиновлення і неможливість оформлення іншого правового зв'язку між особою, яку бажають усиновити, та особою, яка хоче це зробити (складення заповіту тощо). При цьому звернення до суду із заявою про усиновлення не повинно бути зумовлене бажанням досягти іншого правового наслідку, ніж юридичне оформлення родинного зв'язку (можливо, вже наявного фактично). Слід також з'ясувати наявність чи відсутність в усиновлювача своїх дітей. Закон не встановлює заборони на усиновлення повнолітньої особи тією, яка має власних дітей, проте на цей факт необхідно зважати виходячи з обставин, що визначають можливість рідних дітей бути спадкоємцями. У кожному конкретному випадку суд при вирішенні питання про усиновлення повнолітньої особи може врахувати й інші обставини.

У СК не встановлено максимального віку повнолітньої особи, яка може бути усиновлена, однак визначено мінімальну різницю у віці між нею та усиновлювачем — не менше вісімнадцяти років.

4. Під час підготовки до розгляду справи про усиновлення малолітньої чи неповнолітньої дитини суддя повинен вирішити питання про участь у цій справі як заінтересованих осіб відповідного органу опіки та піклування, а у справі, провадження в якій відкрито за заявою іноземного громадянина або особи без громадянства, що постійно проживають за межами України, — уповноваженого органу виконавчої влади. Орган опіки та піклування подає до суду висновок про доцільність усиновлення та його відповідність інтересам дитини, а уповноважений орган виконавчої влади надає дозвіл на усиновлення дитини. Крім того, відповідно до положень ст. 45 ЦПК суд може залучити до участі у справі прокурора для надання висновку.

До висновку органу опіки та піклування, який готується за місцем проживання дитини, мають бути додані документи, зазначені в частині третій ст. 253 ЦПК. Обов'язок складати такі висновки і брати участь у судових засіданнях покладено на відділи й управління освіти районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій, виконавчих комітетів міських і районних у містах рад.

Функції вказаного в ч.3 ст. 214, ст. 215 СК

урядового органу державного управління з усиновлення та захисту прав дитини згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 2006 р. N 367 здійснює Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини, який діє у складі Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту.

5. Відповідно до ст. 254 ЦПК суд розглядає справу про усиновлення за обов'язковою участю заявника (заявників), органу опіки та піклування або уповноваженого органу виконавчої влади, а також дитини, якщо вона за віком і станом здоров'я усвідомлює факт усиновлення, з викликом заінтересованих та інших осіб, яких суд визнає за потрібне допитати.

Розгляд справи за відсутності заявника є підставою для скасування ухваленого рішення.

6. Вирішуючи заяву по суті, суд зобов'язаний перевірити наявність передбачених законом підстав для усиновлення, зокрема: чи дали батьки дитини згоду на це (якщо вона необхідна); чи може заявник бути усиновлювачем; чи є дитина відповідно до законодавства суб'єктом усиновлення і чи виконано вимоги ч.1-3 ст. 218 СК щодо наявності згоди дитини; чи відповідають висновок органу опіки та піклування і дозвіл на усиновлення уповноваженого органу виконавчої влади необхідним вимогам.

Положення ч.2 ст. 219 СК у взаємозв'язку з положенням ч.4 ст. 217 цього Кодексу слід розуміти так: для усиновлення дитини, батьками якої є неповнолітні особи, потрібна згода їх самих, а також їхніх батьків незалежно від часу, протягом якого неповнолітні батьки не проживали з дитиною.

Заява (заяви) про усиновлення двох або більше дітей підлягає розгляду судом в одному провадженні, навіть якщо ці діти не є між собою братами або сестрами.

7. Усиновлення без згоди повнолітніх батьків на підставі ч.2 ст. 219 СК можливе у випадку, коли суд установить, що вони, не проживаючи з дитиною понад шість місяців без поважних причин, не проявляють щодо неї батьківської турботи та піклування, не виховують і не утримують її.

Факт ухилення батька (матері) від виховання та утримання дітей може бути підтверджений письмовими доказами (актами, листами тощо), а також показаннями свідків. Окремого рішення суду на підтвердження цього факту не потрібно. Водночас суди повинні враховувати, що у випадках, коли батьки не беруть участі у вихованні своєї дитини з поважних причин (через хворобу, перебування в тривалому відрядженні тощо), її усиновлення без їхньої згоди є неприпустимим.

Не потрібна згода батьків або родичів за відсутності будь-яких відомостей про них або при усиновленні дітей, покинутих у пологових будинках, інших закладах охорони здоров'я.

Усиновлення без згоди батьків або родичів дітей, підкинутих чи знайдених під час стихійного лиха та за інших надзвичайних обставин, що загрожували цим особам смертю або давали підставу припускати їх загибель, можливе за відсутності у місці їх постійного проживання

відомостей про місце їх перебування протягом трьох років. На період до закінчення цього терміну над дитиною може бути встановлено опіку, піклування або застосовано щодо неї іншу форму влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування.

З огляду на положення статей 34, 36 Закону України від 2 вересня 1993 р. N 3425-XII «Про нотаріат» письмові заява або будь-яке інше свідчення батьків чи одного з них про залишення дитини у пологовому будинку, іншому закладі охорони здоров'я (або про відмову забрати її) нотаріальному посвідченню не підлягають. Разом з тим, згідно з ч.5 ст. 217 СК письмова згода батьків на усиновлення їхньої дитини має бути посвідчена нотаріусом.

У разі одночасного подання до суду заяви про усиновлення та заяви про поновлення батьківських прав необхідно об'єднати ці заяви і розглянути в одному провадженні.

8. За змістом ст. 217 СК у випадках, коли дитина, стосовно якої розглядається питання про усиновлення, має батьків, обов'язковою умовою його позитивного вирішення є їхня вільна та безумовна згода. При цьому необхідно враховувати, що до набрання рішенням суду про усиновлення законної сили кожен із батьків може відкликати свою згоду незалежно від мотивів.

Частина 1 ст. 217 СК у взаємозв'язку зі ст. 121, ч.1 ст. 135 цього Кодексу слід розуміти так: згода батька на усиновлення дитини, народженої матір'ю, яка не перебуває у шлюбі, не потрібна, якщо запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень здійснено за прізвищем матері, а його ім'я та по батькові записано за її вказівкою.

Суд може ухвалити рішення про усиновлення без згоди опікуна (піклувальника), закладу охорони здоров'я або навчального закладу за умови, що їхня відмова в наданні згоди не відповідає інтересам дитини.

Якщо після ухвалення рішення, але до набрання ним законної сили батьки дитини відкликали свою згоду на її усиновлення, суд згідно з ч.5 ст. 255 ЦПК скасовує це рішення і поновлює розгляд справи.

У разі відкликання заяви про усиновлення після її задоволення судом, але до набрання рішенням законної сили суд скасовує це рішення і залишає заяву без розгляду відповідно до ч.6 ст. 255 ЦПК.

9. Ухвалюючи рішення згідно зі ст. 255 ЦПК та ст. 224 СК, суд повинен обґрунтувати задоволення чи відхилення заяви про усиновлення. У разі її задоволення в резолютивній частині рішення необхідно навести відомості про заявника (заявників), повністю зазначивши його прізвище, ім'я, по батькові, день, місяць і рік народження, а також про його громадянство.

За наявності клопотання заявників суд вирішує питання про зміну прізвища, імені та по батькові, дати й місця народження дитини відповідно до статей 229-231 СК. При цьому слід мати на увазі, що зміни вносяться не до свідоцтва, а до актового запису про народження дитини.

Після набрання рішенням законної сили його копія в порядку ч.7 ст. 255 ЦПК направляється органу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем ухвалення рішення для внесення необхідних змін до актового запису про народження усиновленої дитини або повнолітньої особи, а якщо дитина усиновлена іноземним громадянином, — також уповноваженому органу виконавчої влади. У разі якщо фактичне місце проживання особи, щодо якої подано заяву про усиновлення, не збігається з місцем її народження, копія рішення суду надсилається органу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем народження такої особи.

Відповідно до ч.1 ст. 225 СК, ч.7 ст. 255 ЦПК усиновлення вважається здійсненим з дня набрання рішенням суду законної сили.

У ЦПК не передбачено обов'язку чи права суду за будь-яких обставин допускати негайне виконання рішення у справі про усиновлення.

10. При розгляді справи про усиновлення дитини, яка є громадянином України, іноземцями судам необхідно мати на увазі, що:

а) така дитина може бути усиновлена іноземцем, якщо вона не менше ніж один рік перебуває на обліку в Державному департаменті з усиновлення та захисту прав дитини і при цьому не виявилось громадянина України, який бажав би її усиновити або взяти під опіку чи піклування до себе в сім'ю. Якщо усиновлювач є родичем дитини або вона страждає на хворобу, що внесена до спеціального переліку, затвердженого Міністерством охорони здоров'я України, усиновлення можна здійснити до закінчення цього строку;

б) на усиновлення дитини іноземцем потрібна згода уповноваженого органу виконавчої влади, в тому числі у випадку, коли усиновлювач є чоловіком матері, дружиною батька цієї дитини; в) усиновлення іноземцями здійснюється за умови забезпечення дитині прав в обсязі, не меншому від встановленого законами України.

З метою визначення змісту норм сімейного права країни усиновлювача суд може звернутися в установленому порядку за роз'ясненнями до Міністерства юстиції України та інших компетентних органів або залучити експерта (спеціаліста) в галузі іноземного права. Суд також має право запропонувати заявникам надати легалізовані в установленому порядку витяги з нормативних актів, що забезпечують за кордоном права дитини (на житло, освіту, охорону здоров'я, утримання тощо) в тому обсязі, в якому вона має їх в Україні.

Під час дослідження судом висновку іноземної організації з усиновлення дітей про умови життя іноземців та про наявність у них можливості бути усиновлювачами необхідно перевіряти, чи надано цій організації повноваження складати такі висновки від імені компетентного органу відповідної держави.

При встановленні особи перекладача судам слід з'ясувати місце його роботи, проживання, обставини знайомства із заявниками, а також те, чи не є він колишнім або дійсним працівником органу опіки та піклування чи закладу, в якому виховуються діти, які підлягають усиновленню. З'ясування цих обставин зумовлене необхідністю запобігати забороненій ст. 216 СК посередницькій, комерційній діяльності щодо усиновлення дітей і гарантувати зацікавленим особам реалізацію права заявляти відводи, передбаченого ч.1 ст. 27 ЦПК.

Ухвалюючи рішення, суди повинні неухильно дотримувати вимог ст. 7 ЦПК щодо складання судових документів державною мовою. Зокрема, неприпустимо зазначати іноземною мовою прізвище та ім'я дитини після усиновлення в резолютивній частині судового рішення.

11. Суд визнає іноземні офіційні документи письмовими доказами без їхньої легалізації у випадках, передбачених міжнародними договорами України. Зокрема, вона не вимагається у відносинах між державами-учасницями Конвенції, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів (Гаага, 5 жовтня 1961 р.), до якої Україна приєдналася згідно із Законом України від 10 січня 2002 р. № 2933-III "Про приєднання України до Конвенції, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів". Замість дипломатичної чи консульської легалізації офіційних документів у цих державах для посвідчення автентичності підпису, якості, в якій виступала особа, що підписала документ, та у відповідному випадку автентичності відбитку печатки або штамп, якими він скріплений, компетентний орган держави, в якій було видано документ, проставляє на ньому апостиль (ст. 3, 5 названої Конвенції).

12. Усиновлення може бути скасовано або визнано недійсним тільки за рішенням суду за позовами батьків, усиновлювача, опікуна, піклувальника, органу опіки та піклування, прокурора, а також усиновленої дитини, яка досягла чотирнадцяти років.

13. Слід відрізняти підстави та порядок визнання усиновлення недійсним від підстав і порядку його скасування.

У СК визначено як підстави, з яких усиновлення обов'язково має бути визнане недійсним, так і підстави, за наявності яких суд вирішує це питання на свій розсуд.

Відповідно до ч.1, 2 ст. 236 СК суд обов'язково визнає усиновлення недійсним, якщо воно було здійснене без згоди дитини і батьків, яка була необхідна, або якщо усиновлювач не бажав настання прав та обов'язків, що виникають унаслідок усиновлення (фіктивне усиновлення). Згідно ж із ч.3, 4 цієї статті суд може, але не зобов'язаний визнати недійсним усиновлення, здійснене на підставі підроблених документів або за відсутності згоди осіб, зазначених у статтях 220-222 СК.

За наявності підстав для задоволення позову про визнання усиновлення недійсним суд у кожному конкретному випадку повинен вирішити питання про передачу дитини її батькам або іншим родичам, а якщо буде встановлено обставини, які свідчать про неможливість цього, — на опікування органу опіки та піклування.

Усиновлення може бути скасоване, якщо: воно суперечить інтересам дитини, не забезпечує їй сімейного виховання; дитина страждає недоумством, на психічну чи іншу тяжку невиліковну хворобу, про що усиновлювач не знав і не міг знати на час усиновлення; між усиновлювачем і

дитиною незалежно від його волі склалися стосунки, які роблять неможливим виконання ним своїх батьківських обов'язків.

Скасування усиновлення не допускається після досягнення дитиною повноліття, крім випадків, передбачених ч.2, 3 ст. 238 СК.

З огляду на те, що ч.5 ст. 237, ч.5 ст. 239 СК

передбачено можливість альтернативного вирішення дитиною питання щодо збереження прізвища, імені та по батькові, які вона одержала у зв'язку з усиновленням, у разі визнання його недійсним або скасування, необхідно з'ясувати її бажання і відобразити його в судовому рішенні.

Виявивши під час розгляду справ про скасування усиновлення або визнання його недійсним факти вчинення службовими особами дій, у яких вбачаються ознаки злочину, передбаченого ст. 169 Кримінального кодексу України (незаконні дії щодо усиновлення), суди мають реагувати на це окремими ухвалами.

14. Відповідно до ст. 242 СК усиновлювач може бути позбавлений батьківських прав. При цьому настають наслідки, встановлені ст. 166 СК. У разі смерті усиновлювача, позбавленого батьківських прав, дитина одержує право на спадкування на загальних підставах, оскільки діти не позбавляються майнових прав, заснованих на родинному зв'язку, та залишаються спадкоємцями першої черги.

Батьківські права усиновлювача можна поновити за умов, зазначених у ст. 169 СК.

15. Позбавлення батьківських прав (тобто прав на виховання дитини, захист її інтересів, на відібрання дитини в інших осіб, які незаконно її утримують, та ін.), що надані батькам до досягнення дитиною повноліття і ґрунтуються на факті спорідненості з нею, є крайнім заходом впливу на осіб, які не виконують батьківських обов'язків, а тому питання про його застосування слід вирішувати лише після повного, всебічного, об'єктивного з'ясування обставин справи, зокрема ставлення батьків до дітей.

16. Особи можуть бути позбавлені батьківських прав лише щодо дитини, яка не досягла вісімнадцяти років, і тільки з підстав, передбачених ст. 164 СК.

Ухилення батьків від виконання своїх обов'язків має місце, коли вони не піклуються про фізичний і духовний розвиток дитини, її навчання, підготовку до самостійного життя, зокрема: не забезпечують необхідного харчування, медичного догляду, лікування дитини, що негативно впливає на її фізичний розвиток як складову виховання; не спілкуються з дитиною в обсязі, необхідному для її нормального самоусвідомлення; не надають дитині доступу до культурних та інших духовних цінностей; не сприяють засвоєнню нею загальноновизнаних норм моралі; не виявляють інтересу до її внутрішнього світу; не створюють умов для отримання нею освіти. Зазначені фактори, як кожен окремо, так і в сукупності, можна розцінювати як ухилення від виховання дитини лише за умови винної поведінки батьків, свідомого нехтування ними своїми обов'язками.

Жорстоке поводження полягає у фізичному або психічному насильстві, застосуванні недопустимих методів виховання, приниженні людської гідності дитини тощо.

Хронічний алкоголізм батьків і захворювання їх на наркоманію мають бути підтверджені відповідними медичними висновками.

Як експлуатацію дитини слід розглядати залучення її до непосильної праці, до заняття проституцією, злочинною діяльністю або примушування до жебракування.

Якщо позов про позбавлення батьківських прав заявлений із декількох підстав, суди повинні перевіряти та обґрунтовувати в рішенні кожен з них.

Одночасно з позбавленням батьківських прав суд може на вимогу позивача або з власної ініціативи вирішити питання про стягнення аліментів на дитину.

17. Із підстав, передбачених п.2, 4, 5 ч.1 ст. 164 СК, особи можуть бути позбавлені батьківських прав тільки в разі досягнення ними повноліття.

Позбавлення батьківських прав неповнолітніх батька, матері можливе лише у випадках, визначених п.1, 3 ч.1 ст. 164 СК, а саме якщо вони не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважних причин і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування або якщо вони жорстоко поводяться з дитиною.

Не можна позбавити батьківських прав особу, яка не виконує своїх батьківських обов'язків унаслідок душевної хвороби, недоумства чи іншого тяжкого захворювання (крім хронічного алкоголізму чи наркоманії) або з інших не залежних від неї причин.

18. Відповідно до ст. 165 СК з позовом про позбавлення батьківських прав можуть звернутися: один із батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина; заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, у якому вона перебуває; орган опіки та піклування; прокурор; сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років.

Зважаючи на те, що позбавлення батьківських прав є крайнім заходом, суд може у виняткових випадках при доведеності винної поведінки когось із батьків або їх обох з урахуванням її характеру, особи батька і матері, а також інших конкретних обставин справи відмовити в задоволенні позову про позбавлення цих прав, попередивши відповідача про необхідність змінити ставлення до виховання дитини (дітей) і поклавши на органи опіки та піклування контроль за виконанням ним батьківських обов'язків. Ухвалюючи таке рішення, суд має право вирішити питання про відібрання дитини у відповідача і передачу органам опіки та піклування (якщо цього потребують її інтереси), але не повинен визначати при цьому конкретний заклад.

19. Статтею 169 СК особам, позбавленим батьківських прав, надано право звернутися до суду з позовом про їх поновлення.

Розглядаючи такі справи, суди зобов'язані перевіряти, наскільки змінилися поведінка особи та обставини, що були підставою для позбавлення її батьківських прав.

При вирішенні питання про поновлення батьківських прав одного з батьків суд бере до уваги думку другого з них та інших осіб, із якими проживає дитина, враховує її інтереси, а також думку дитини, якщо вона її може висловити.

Поновлення батьківських прав неможливе, якщо на час розгляду справи судом дитина досягла повноліття або була усиновлена й усиновлення не скасоване чи не визнане недійсним.

У разі відмови в задоволенні позову про поновлення батьківських прав повторно звернутися до суду з таким позовом можна лише через один рік із часу набрання відповідним рішенням суду законної сили.

20. Визнати такими, що втратили чинність, пункти 25-31 постанови Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 1998 р. № 16 "Про застосування судами деяких норм Кодексу про шлюб та сім'ю України".

Голова Верховного Суду України В.В.Онопенко

Секретар Пленуму Верховного Суду України